

ÜZERİMİZDE TAŞIDIĞIMIZ KÜLTÜR GİYSİLERİMİZ

Kültür tarihi içinde insanı insan yapan pek çok şey var. Doğanın ona vermediği birçok şeyi akli yardımıyla kendisi yapan insan, doğal gereksinimlerini aynı zamanda ince bir zevkin ürünü olarak da tasarlıyor. Giysilerimiz de bunlardan... Postumuz olmadığı için kendimizi soğuktan, yağmurdan ya da benzeri koşullardan korumak için giyinmemiz gerekiyor. Ne var ki giysilerimizin bize anlattığı bu kadarla sınırlı değil. Tarih boyunca insanların giysilerini inceleyecek olursak kültürel gelişimin, bilimin, teknolojinin ve insanı insan yapan daha pek çok şeyin izlerini bulabiliriz.

Genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan sonra yürürlüğe giren birçok yasadaki biri de kılık-kıyafeti düzenleyen ve şapka giyme zorunluluğu getiren yasaydı. 25 Kasım 1925'te kabul edilen yasaya gelen tepkiler yer yer oldukça sertti. Sonuç olarak ne Atatürk'ün halkından giymesini istediği şapka, ne de birtakım çevrelerin giymemekte inat ettiği şey, bir kumaş parçasından ibaretti. Giyim kuşam, binlerce yıldır olduğu gibi kültürel bir olguydu ve şapka devrimi aslında Türkiye için kültürel devrimin bir simgesiydi. Eski kıyafetler ilk bakışta Osmanlı'ya aitmiş gibi görünüyor. Oysa Osmanlı İmparatorluğu da zaman zaman kıyafet düzenlemeleri getirmiş, bazı kıyafetleri yasaklamış, bazılarını dayatmıştı. 1643 yılında Şeyhülislam Yahya Efendi'nin yazdığı "Kitâbu Mesalih'il-Müslimin ve Menâf'il Müminin" adlı eserde her millet ve zümrenin ayrı bir kıyafeti olmasına önem verildiği görülüyor: "Günümüzde rütbe sahiplerinin hizmetlileri kavga etmesin, kavga edenler tanınsın diye külah giyme zorunluluğu getirilmiştir; iyi de olmuştur. Ocağa yeni devşirilenler kısa sarı külah giyseler, seyisler uzun sarı külah giyseler uzunla kısa farkı hemen hemen yeterli olurdu..." Sultan 1. Abdülhamit 1776'da elbise nizamnamesi çıkararak, "hademe, esnaf ve hıref (zanaat) erbabı" devlet ricaline mahsus giyime özenip, kazançları süslerine yetmeyince yolsuzluklara cüret ettiklerini saptayarak, bu adete son verilmesini ister. Bütün düzenleme ve modalara karşın, Anadolu'da halkın kıyafeti 20. yüzyıla dek çok az değişerek gelir. İstanbul ve büyük kentlerde kadın kıyafetlerinde görülen modalar ve erkeklerde sarık yerine fesin kabul edilmesine karşın, yüzyıllarca kıyafet aynı kalmıştı. Bu durum 15. yüzyıla dek Avrupa için de geçerliydi.

Avrupa'da yaygın giyim, Eski Yunan ve Roma'da olduğu gibi tünikti. Akdeniz'in kuzeyine çıkıldıkça bu basit tünikler "dolak"a dönüşüyordu. Pantolon aslında yaşamı at sırtında geçen insanların hareketlerini kolaylaştırmak üzere yapılmıştı ve Asya kökenliydi. Orta Asya'dan Anadolu'ya göçen kavimlerle birlikte pantolon da batıyla tanıştı. At sırtında binicinin

davranışlarını kolaylaştırdığı gibi, bacakları sardığı için, pişik ya da berelelere karşı da koruyucuydu.

Avrupa'da elbiseler, 1350'lerden başlayarak bazı tutucuların tepkilerine karşın daralmaya ve kısalmaya başladı. Kadın elbiselerinin de aynı biçimde daralıp dekoltenin oraya çıkması bu dönemlerdedir. Moda kavramının başlangıcı olarak bu tarihi kabul edebiliriz. Ne var ki, modadaki gelişmeler Avrupa'nın her bölgesine aynı hızda ulaşmıyordu. Bu da bir süre sonra ulusal kıyafetlerin ortaya çıkmasına neden oldu. İtalyanların öncülüğüne karşın Fransız modası, 15. yüzyıldan başlayarak dünyaya egemen olmuştu. Moda kavramı günümüzdeki anlamını tam anlamıyla 18. yüzyılda kazanacaktı. Özellikle bu konuda yazılan gazete ve dergi yazıları arttıkça yeni modalar günlük yaşamı etkisi altına almaya başladı. Bir süre sonra kadınlara özel yayınların artması ve çeşitlenmesiyle kadın modası ön plana çıktı. 18. ve 19. yüzyıllar, sanayi devriminin dünya üzerinde etkili olduğu yüzyıllardı. Bu süre içinde sanayileşmenin itici güçlerinden biri de, tekstil ve dokumacılık endüstrisiydi. 1766 yılında İngiltere'de pamuk ipliği eğiren makinenin yapılmasıyla kumaş üretimi sanayi haline gelecek, kapitalizmin gelişimiyle de Avrupa ülkeleri, pek çok maddede olduğu gibi sömürgelerinde pamuk yetiştirmeye başlayacaklardı. Böylece tekstil sanayi hammaddeleri ve kumaş üretimi, uluslararası pazar ve rekabete göre be-

lirlenecekti. Sözelimi; Amerika'da köleliğin tarihi, köleler yoğun biçimde pamuk tarlalarında çalıştığı için, ikame mallar ve teknolojinin gelişimiyle yakından ilgilidir. Türkiye'deyse pamuk üretiminin önem kazanması Osmanlıya isyan eden Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Çukurova bölgesini ele geçirmesiyle oldu. İbrahim Paşa, dokuz yıl süreyle Mısır, Suriye ve Kıbrıs'tan getirdiği çeşitli tohumlar ve siyahi işçilerle 1830'lu yıllarda bu bölgede pamuk üretimini başlatmıştı. ABD'de iç savaşın patlak vermesiyle 1861 yılında Ege'de de pamuk üretimi başladı. İlk çirçir fabrikasını 1864'te Adana'da Fransızlar kurmuştu. İngilizler de üç fabrika kurdular ve tarım makineleri getirdiler. Cumhuriyetin ilk yıllarında da Milli Mensucat Fabrikası ülkenin en büyük sanayi kuruluşlarındandı. Sümerbank kurulduktan sonra yeni dokuma fabrikaları açılmış, daha sonra da özel sektör gelişmişti. Türkiye'nin giyim kuşam tarihinde Sümerbank çoğunlukla orta sınıfa ve dar gelirli kesime hitap edecek şekilde çalışmıştı. Sümerbank, giyimde aslında genç ve fakir Türkiye Cumhuriyetini temsil eder gibiydi; Osmanlı döneminden kalma dokuma endüstrisini devralmıştı. Osmanlı döneminde, 1850 yılında, Bakırköy'de Barutçuzade Ohannes'in açtığı Basmahane 1860 yılında Hazine-i hasa işletmesi haline getirilmiş, 1867 yılında harbiyeye devredilmiş ve kumaş sanayininin temeli atılmıştı.

Giysilerimizin Tarihi

İlk olarak hangi insan ne zaman giysi giydi, bunu bilemiyoruz. Yalnız şu var ki, buzul çağının soğuşuna karşı korunmak için neandertallerin giysileri giydiklerini biliyoruz. Avladıkları hayvanların postundan yaptıkları elbiseler olmasa, neandertal insanları buzul çağının soğuk günlerinde yaşamalarını sürdüremezlerdi. Bugün bulunan bazı neandertal iskeletlerinde dişlerin ve çene kemiklerinin aşınmış olması, avladıkları hayvanların derisini büyük olasılıkla çiğneyerek tabakladıklarını gösteriyor bize.

Tarih boyunca insanların neler giydiğini incelerken elbette dikkat edilmesi gereken bazı noktalar var. Sözgelimi, her uygarlığın, her ulusun kendine has giyecekleri olduğunu biliyoruz. Ama bunu tarlalarda çalışanlarla, at sırtında hayvan güdenlerin ya da kentte yaşayıp, evinden çıkmayanların hep aynı tür kıyafetler giydiği şeklinde düşünmek doğru olmaz. Yine de, giyilen giysilerin bir halkın yaşama biçimini ortaya koyması bakımından toplum-bilimsel anlamda çok büyük değer taşıdığını belirtelim. Sözgelimi, Orta Asya'da yanyana yaşayan eski Türklerle Çinlileri ele alalım. Giysileri bize toplumsal yapılarını ve geçmişteki koşulları neredeyse bir kitap gibi anlatır. Çin'de tarlada giyilen elbiseler, biraz daha değişik olarak, kentlerde de görülebiliyordu. Değişiklik, daha çok kullanılan malzeme ve kumaşta kendini gösteriyordu. Bölge ayrılıklarına karşın, Çin elbisesi denince şekil olarak kafamızda bugün bile canlandırabileceğimiz bir tip vardı. Hayvancı Türklerse, daha değişik şartlarda yaşıyordu. Türkler için çalılara, taşlara, ve soğuk havaya karşı dayanabilen elbiseler gerekliydi. Türkler, Çinliler ve Araplarda olduğu gibi ata entariyle binmiyorlardı. Gerek bu koşullara dayanmak, gerekse sürekli at üzerinde olan birisinin bacağına oluşabilecek pişik ve yaralardan korunmak amacıyla kalın pantolonlar ve çizme giymek zorundaydılar. Kentte yaşayan Çinlilerinse güç koşullara uyması gereken giysilere gereksinimi yoktu. Onlar için ipekli kumaşlar ve kuşaklar yeterliydi. Üstelik böylesi daha rahattı. Ne var ki, bozkırda yaşayan bir göçebe bu giysilerle yaşamını sürdüremezdi. Bozkırın

çetin şartlarında ipek kuşağa değil, yiyecek ve silahların asılması için sert deri kemere gereksinim vardı. Sürekli açık havada dolaştıkları için kalın pantolar ve kürkler de kullanmak zorundaydılar. Rüzgara karşı kulaklıklılık ve enselikli başlıklar takıyorlardı.

Türkler sürekli at sırtında olduklarından pantolonu belki de ilk giyen halklardan biriydi. Ne var ki pantolon sözcüğü dilimize İtalyanca'dan geçmiştir. İtalyan geleneksel tiyatrosu

Commedia dell'Arte'nin ana karakterlerinden biri, "Pantaleone" adındaki komik karakterdi. Sürekli geniş pantolonlar giyen bu karakterin adından türetilen pantolon sözcüğü, bizimkiyle birlikte pek çok Avrupa diline de geçti. Avrupa'da pantolon, peştamal gibi kullanılan örtünün, çorap yerine kullanılan dolağın ve kısa pantolonun evrimiyle ortaya çıkmıştır. Eski Yunanlılar, doğuluların giydiği tulakoi'yi ve Romalılar da kuzeylilerden braccæ'yi öğrenmişlerdi. Pantolon İran'da giyilir, fakat Eski Yunan ve Romalılarca küçümsenirdi. Hatta 397 yılında Honorius'un Roma'da pantolon giymeyi saygısızlık olarak görüp yasakladığı biliniyor. Avrupa'da pantolonla ilgili sözcükler çorap, ayakkabı, dizlik, ya da bacaklık demek olan sözcüklerle aynı kökten gelir. Şimdi kaba bir sözcük olan külot (Fransızca culotte) da aynıdır. Fransız devrimi sırasında devrimci halka verilen "sans culotte" (külotsuz) adı Türkçe'ye baldırı çıplak olarak çevrilmişti. Yeniçeri ocağının kanlı bir şekilde kapatılmasının hemen ardından halkın sağa sola dağılan yeniçerilerin peşine düşüp, dizden aşağılarının güneşten yanık olmasından ayırt ederek yeniçerileri bulup öldürdükleri, bu arada harmanda çalışan bazı işçilerin de kazaya kurban gittiği tarihimize geçmiştir. Yeniçeriler gibi denizciler, işçiler ve efeler de dizden aşağısını çıplak bırakan panto-

lonlar giyerlerdi. Belki de pantolonların dağlık yerlerde kısıldığı, ovaya indikçe uzadığı, bir kural olarak çıkarılabilir. Ege zeybekleri kısa giyerken, Karadeniz ve Erzurum'da paçalar dar, Trabzon'da kadın şalvarları da dize kadardır. Orta ve Güneydoğu Anadolu'da şalvarlar güneye gittikçe uzar ve bollaşır, çöle varıldığında entariye dönüşür. Pantolonların biçimi ve modeli modaya göre değişiyor günümüzde. Osmanlı'da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, Batı tarzına daha yakın olması istenen ordunun giydiği pantolonlara, "karı" elbisesi diye itiraz edilmisti. Tuhaf bir tezat; ama geçtiğimiz günlere dek Türkiye'de devlet kuruluşlarında kadınların pantolon giymesine izin verilmiyordu. Bu, giysilerin içinde bulunduğumuz kültür yapısını göstermesi açısından hoş bir örnek. 1925-27'de moda olan çarliston dansıyla birlikte paçaların salınması için dizden aşağı bollaşan, geniş paçalı pantolon gençler arasında yaygınlaşmıştı. 1960'ların ikinci yarısında ve 1970'lerde İspanyol paça denen geniş paçalar yine modaydı.

Pantolondan söz açılmışken kot pantolonlara değinmemek olmaz. İngilizce "jean" olarak bilinen bir kumaştan yapılan bu pantolonların kökeni İtalyanca. İtalya'da Cenova kentinde üretilen dayanıklı iş kumaşına, Fransız dokumacılar kentin adından dolayı "Genes" adını vermişlerdi. 1850'lerde altına hücum döneminde San Francisco'ya gelen terzi Levi Strauss, çadır ve araba örtüsü ticareti yapıyordu. Madencilerin gereksinimlerini gören Strauss'un çadır bezinden diktığı tulum çok rağbet gördü. Kot pantolonlar 1935 yılında Vogue dergisinin Batı (Western) Şıklığı adı altında tanıtım yapmasının ardından ilgi görmeye başladı. Türkiye'de ilk yerli kotlar 1955'te yapılmaya başladı; bu sektör gittikçe gelişti ve ihracat başladı. Kumaşı Türkiye'den gidiyor, marka etiketi batıdan geliyor tartışmalarına bir ara "jean"ın aslında Anadolu kumaşı olduğu da eklendi. Bunun doğru mu yanlış mı olduğu çok net değil; yalnız bugün Tahran pazarında kot pantolonların "şalvar-i Türki" adıyla satıldığı biliniyor.

Günümüzde kot pantolonlar ciddi bir toplantı ya da kamu kuruluşlarında giymek için uygun görülüyor.

Günümüzün en ağırbaşlı ve saygı gören kıyafetleri takım elbiseler. Takım elbiselerin koyu, özellikle de siyah rengi, İspanyol kökenlidir. 16. yüzyılda katolik İspanya Krallığı'nın ve İngilizlerin'ın sofu ciddiyeti, takım elbisenin Avrupa'ya yayılırken ağırbaşlı bir havada kalmasına yol açtı. Eskiden at binmenin yaygınlığı nedeniyle ceketin kuyruğu iki parçalı yapılı, rüzgar-dan korunmak gerektiğinde yaka kapatılabilirdi diye yakaya da ilik açılırdı. 1890'larda, takım elbise iş hayatının gerekliliklerinden biri oldu. Ceketin düğmelerinin ilikli olması da bir görgü kuralı ve saygı göstergesi olarak değerlendirilir oldu.

Günümüzde şapka eskisi kadar giyilmiyor. Oysa eskiden bir kıyafetin en önemli tamamlayıcısı şapkaydı. Atatürk'ün 1925 Kastamonu gezisinde, "Siperli şemsi Serpuş... bu serpu-

şun ismine şapka denir," diyerek tanıttığı şapka, üç ay sonra çıkarılan yasayla resmi başlık olmuştu. İlk günlerde İtalyan Borsalino kardeşler, İstanbul'da bir gemi yükü şapkalı olduğu için büyük kâr elde ettiler. Fakat sonradan İstanbul'a büyük şapka sevkياتına karşın kağıt şapka yapanlara, ya da kadın şapkası giyenlere rastlanıyordu. Eski sadrazamlardan Tefik Paşa'nın şapkanın kabulü ve yaygınlaşması konusunda "Yahu bu festen de kolay geçti!" dediği söylenir. Şapka gerçekten de yasadaki önce orduda kabul edilmiş ama fazla dikkat çekmemişti. Fes Türkiye'ye (2. Mahmut zamanında) yine önce askeri bir başlık olarak gelmişti. Fes Cumhuriyet'ten önce de tartışılmış, 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bosna-Hersek'i ilhakı nedeniyle Avusturya'ya karşı yürütülen boykot kam-

panyası sırasında feslerin çoğu Avusturya'dan ithal edildiği için fes karşıtı görüşler güçlenmişti. Kurtuluş Savaşı sırasında yaygınlaşan kalpak, ilk olarak bu dönemde başlık olarak önerilmişti. Gayri Müslim vatandaşlar 1890'lardan başlayarak artan oranda şapka giymeye başladıklarında, fes yalnız Osmanlılığın değil, aynı zamanda Müslümanlığın da simgesi olmuştu. Halikarnas Balıkcısı, fesin kökenini Anadolu'nun eski kültürlerinde arar: "Zeybek kıyafetiyle ilgili olarak İsa'dan az önce yaşamış Latin şairi Propertius, obek-hosların (geçmişte zeybek oluşumunun çekirdeği olduğu düşünülen kişiler) dans ederken Tyr (Sur kenti) külahıyla tutulan uzun saçlarını, havaya savurduklarından söz eder. İlkçağda Sur kenti kırmızı boyasıyla ün salmıştı. Bu kırmızı külah olsa olsa festir... Herkeste uzun saç bulunmaz ya! Belki de püsküller uzun takma saçtı başlangıçta."

Bugün de elbisenin giysi ve kadın giysisi olarak iki anlamı var. Bizde eteğin öyküsü şöyle: Tanzimat'tan sonra çarşaf pelerini arkadan dikilmez olup, ayrı parça haline geldi ve bel, sonra da dirsek hizasına çıktı. Toza ya da çamura bulanmaması için elle kenarından tutulup kaldırılmayı gerektirecek kadar uzun eteklik diz kapağı altına çıktı. Belden büzülüp kloş, yarım kloş olanları yapıldı ve giderek daraldı. Böylece kadın elbisesi iki parça oldu. Kenar, kıyı, ek anlamındaki etek sözcüğü bağımsızlaşıp etek, sonra etek-cek (döpiyes-deux-pieces) ve etek-bluz (blouse) doğdu.

Entarinin sonradan kısalıp eteğe dönüşmesi, fistanın Yunan erkeklerinin giydiği eteğin adı oluşuyla İtalyanca fustagno'dan gelip Yunanca'dan Türkçe ve Arapça'ya geçtiği ya da Kahire'nin banliyösü Fustat'ta giyildiği için bu adı aldığı söylenir. Bu nedenle etek adı kadınlar arasında daha da yaygınlaştı ve tutuldu.

Geçmişle kıyaslandığında yeni olan giysilerse kazak, süveter ve hırka. Bunlardan hırka, eski ve dönüşmüş bir giysimizdir. Öteki ikisiyse, başka kültürlerden bize gelmiştir. Hırka, Çinlilerin halen giydiği tarzda, pamuklu, çoğunlukla baklava dilimli dikili, astarlı üstluktur. Astarla kumaş arasına pamuk konur. Derviş hırkası denen ucuzları olduğu gibi, astar ve yüzü değerli kumaşlardan yapılan süslü ve lüks olanları da vardır. Geçmişte özel önem taşıyan hırka, tarikatlarda sanki 'taç'mış gibi değerlendirilir, pir tarafından örenle devredilirdi. Kazak sözcüğüyse, Farsça kazagand sözcüğünden türetilmiş Şemseddin Sami'ye göre "Geniş kollu bir nevi asker kaputu" idi. Sentetik yün üretiminin artması ve günlük kıyafetlerin çeşitlenmesi sonucu kazaklar ve süveterler yaygınlaştı. Yine de bunlar daha ciddi ve resmi giyimde kabul görmüş takım elbiselerin bir parçası haline gelmedi.

Bütün işlevsel giyeceklerle karşı, bir takım elbisenin en vazgeçilmez tamamlayıcısı, işlevi belirsiz olan kravat elbette. İnsanlar, çok eski zamanlardan beri soğuktan, kirden ya da terden korunmak için boyunlarını kumaş parçalarıyla sarıyorlardı. Ne var ki

bu tür boyunbağları birer gereksinimdi. Tamamen süse yönelik boyunbağıysa kravatı. Avrupa tarihinde otuz yıl savaşları (1618-1648) olarak bilinen çetin savaşların ardından insanlar, bir karabasandan uyanır gibi hayatın zevklerini yeniden yaşamaya başlamışlardı. Her gün yeni bir moda ortaya çıkıyordu. İşte Avrupa, o yıllarda boyunbağını neredeyse bir süs haline getirmiş olan Hırvat askerleriyle tanıştı. Rütbesiz askerlerin kaba kumaşlardan yapılmış boyunbağları, subaylarda neredeyse bir rütbe göstergesine dönüşüyor, ipek ve müslin gibi pahalı kumaşlardan yapılıyordu. Hırvatların süslü boyunbağlarını gören Fransızlar, bunları kendi giysileri kapsamına almakta gecikmeyeceklerdi. Kravat her ne kadar Hırvat kökenli olsa da, kravatı bir süs eşyası olarak kullanmaya başlayanlar Fransızlar da olsa, kravat dendiğinde insanın gözünün önünde şık takım elbisesini bir kravatla tamamlamış İngiliz beyefendisi beliriyor. Bu, biraz da geniş kenarlı şapka görünce Meksikalı, ekose kumaş görünce İskoçyalı ya da jean pantolon görünce Amerikalıları hatırlamamız gibi, bizim onlara biçtiğimiz rolle de ilişkili. Bu işlemi yalnızca değişik uluslardan insanlar için yapmayın. Geçin bir aynanın karşısına giydiklerinize bir bakın. Gördükleriniz size yaptığınız işle, aldığınız eğitimle, sahip olduğunuz bilimsel gelişmişlikle ilgili birçok şey anlatır. Bizim giysilerle ilgili birkaç sayfada anlatmaya yetişemediğimiz birçok şeyi, giydikleriniz size bir çırpıda söyleyecektir. Unutmayın, ister şık bir takım elbise, ister bir t-shirt, ister eski, ister yeni, nasıl olursa olsun, üzerinizde bir kültür taşıyorsunuz. Bunun ağırlığını hissedin...

Gökhan Tok

Kaynaklar
Emiroğlu, K., Gündelik Hayatımızın Tarihi, Dost Yayınları, 2001
Halikarnas Balıkcısı, Düşün Yazıları, Bilgi Yayınevi, 1993
Ögel, B., Türk Kültür Tarihine Giriş c.5, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991
http://www.kultur.gov.tr/portal/kultur_tr.asp?belgeno=5852